

DIN VA XO'RFIKIRLIK HAQIDA N.A. BERDYAEV VA A. GAZALIY (AL-GHAZALI)NING FIKRLARINI TAQQOSLASH

To'xtamurodova Muhabbat Chori qizi

Religion and Freethinking: A Comparative Analysis of the Views of N.A. Berdyaev and Al-Ghazali

Tokhtamurodova Muhabbat Chori qizi

Религия и свободомыслие: Сравнительный анализ взглядов Н.А. Бердяева и А. Газали (аль-Газали)

Тохтамуродова Мухаббат Чори кызы

Annotatsiya. Ushbu maqola rus faylasufi va diniy mutafakkir Nikolay Aleksandrovich Berdyaev (1874–1948) hamda islomiy mutafakkir Abu Hamid al-Ghazaliy (1058–1111) ning din va xo'rfikrlik (erkin fikrlash, aql va e'tiqod munosabati) masalalariga oid qarashlarini taqqoslaydi. Berdyaev dinni erkinlik va shaxsiy ruhiy tajribaning asosi sifatida ko'radi, erkin fikrlashni Xristianlikning markaziy tamoyili deb hisoblaydi. Al-Ghazaliy esa aqlni vahiy (ilohiy ochilish) xizmatida bo'lishi kerakligini ta'kidlab, falsafani diniy haqiqatlar bilan muvofiqlashtirishga harakat qiladi. Maqolada ikki mutafakkirning o'xshashliklari (e'tiqodning ustunligi, ruhiy erkinlik) va farqlari (Berdyaevning radikal erkinlik tushunchasi va al-Ghazaliyning vahiyga asoslangan chegaralari) tahlil etiladi. Natijada, zamonaviy dinshunoslik va falsafada bu qarashlarning ahamiyati ko'rsatiladi.

Kalit so'zlar: din, xo'rfikrlash, erkinlik, Berdyaev, al-Ghazali, e'tiqod va aql, ruhiy tajriba, falsafa va teologiya.

Abstract. This article provides a comparative analysis of the views on religion and freethinking held by Russian philosopher Nikolai Alexandrovich Berdyaev (1874–1948) and Islamic thinker Abu Hamid al-Ghazali (1058–1111). Berdyaev views religion as the foundation of freedom and personal spiritual experience, considering freethinking a central principle of Christianity. In contrast, al-Ghazali emphasizes that reason must serve revelation, seeking to harmonize philosophy with religious truths. The study highlights similarities (primacy of faith, spiritual freedom) and differences (Berdyaev's radical concept of freedom versus al-Ghazali's revelation-based boundaries). The relevance of these ideas for contemporary religious studies and philosophy is discussed.

Keywords: religion, freethinking, freedom, Berdyaev, al-Ghazali, faith and reason, spiritual experience, philosophy and theology.

Аннотация. В данной статье проводится сравнительный анализ взглядов русского философа и религиозного мыслителя Николая Александровича Бердяева (1874–1948) и исламского мыслителя Абу Хамида аль-Газали (1058–

1111) na voprosy religii i svobodomyслия. Berdyev rassmatrivaet religiyu kak osnovu svobody i lichnogo dukhovnogo opyta, sčitaya svobodomyслиe tsentralnyim printsipom xristianstva. Al-Ghazali že podcherkivaet, što razum dolzhen sluzhit' otkroveniю, stremyas' soglasovat' filozofiyu s religioznyimi istinami. V rabote analiziruyutsya sходstva (primat verы, dukhovnaya svoboda) i razlichiya (radikalnoe ponyatiye svobody u Berdyeva i granicy, osnovannyye na otkrovenii, u al-Ghazali). Obсуждается aktualnost' etikh idey dlya sovremennoy religiovedeniya i filozofii.

Ключевые слова: религия, свободомыслие, свобода, Бердяев, аль-Газали, вера и разум, духовный опыт, философия и теология.

Kirish. Insoniyat sivilizatsiyasi taraqqiyotining har bir bosqichida din va aql (xo‘rfikrlik) munosabati eng murakkab va dolzarb falsafiy-madaniy muammolardan biri bo‘lib qolmoqda. XXI asrda globallashuv, texnologik inqilob va dunyoviy jarayonlar fonida dinning ijtimoiy hayotdagi o‘rni, uning erkin fikrlash bilan uyg‘unligi yoki zidligi masalasi yangi mazmun kasb etmoqda. Bir tomondan, sekulyarizm va materialistik dunyoqarash kuchayib borayotgan bo‘lsa, ikkinchi tomondan, diniy fundamentalizm va radikal oqimlarning faollashuvi kuzatilmoqda. Ana shunday murakkab sharoitda buyuk mutafakkirlarning merosini qayta ko‘rib chiqish va ularning g‘oyalarini taqqoslash orqali zamonaviy muammolarga yangicha yondashuv topish muhim ahamiyatga ega.

Ushbu maqolada rus falsafasi va diniy existentializmning yorqin namoyandasi Nikolay Aleksandrovich Berdyev (1874–1948) hamda islom olamining eng buyuk mutafakkirlaridan biri Abu Hamid Muhammad al-Ghazaliy (1058–1111) ning din va xo‘rfikrlik (erkin fikrlash) masalasiga oid qarashlari taqqosiy tahlil etiladi. Bu ikki mutafakkir turli madaniy va diniy an‘analarga mansub bo‘lishiga qaramay, inson ruhiyati, erkinlik va haqiqat muammolariga chuqur kirib borganlar. Ularning ijodi bugungi kunda ham o‘z dolzarbligini yo‘qotmagan.

N.A. Berdyev rus falsafiy tafakkurining “kumush davri” vakili sifatida Xristianlikni erkinlik dini sifatida talqin etgan. U uchun erkinlik — nafaqat ijtimoiy yoki siyosiy kategoriya, balki ontologik, hatto Xudodan ham oldingi tamoyil hisoblanadi. Berdyevning falsafasida din shaxsiy ruhiy tajriba va ijodiy erkinlikning manbai bo‘lib, har qanday tashqi dogma va majburiy e‘tiqodga qarshi turadi. Uning fikricha, haqiqiy xristianlik xo‘rfikrlikni rad etmaydi, aksincha, uni rag‘batlantiradi, chunki inson Xudo oldida erkin mavjudot sifatida yaratilgan.

Al-Ghazaliy esa islomiy tasavvuf va sunniy kalomning eng nufuzli arbobi sifatida aql va vahiy munosabatiga o‘ziga xos yondashuvni taklif etgan. U “falsafachilarning o‘ziga qarshi isboti” (“Tahafut al-falasifa”) asarida o‘sha davrning yunoncha falsafasini tanqid qilgan bo‘lsa-da, aqlni butunlay inkor etmagan. Aksincha, aqlni

vahiy xizmatida bo'lishi shartligini ta'kidlab, uni cheklangan, ammo muhim vosita sifatida baholagan. Al-Ghazaliy uchun haqiqiy bilim — bu nafaqat mantiqiy dalillar, balki ruhiy poklanish va ilohiy nur (ma'rifat) orqali erishiladigan holatdir.

Ikki mutafakkirning qarashlarini taqqoslashning ilmiy ahamiyati shundaki, ular turli tsivilizatsiyalar va diniy an'analar doirasida bir xil muammoga — “e'tiqod va aql”, “erkinlik va itoatkorlik”, “shaxs va jamoa” dilemmalariga yondashgan. Berdyaevning radikal erkinlik tushunchasi va al-Ghazaliyning vahiy markazli epistemologiyasi o'rtasidagi o'xshashlik va farqlar zamonaviy dialoglar uchun boy material beradi. Ayniqsa, bugungi kunda Islom va Xristian dunyosi o'rtasidagi madaniy va diniy muloqotni chuqurlashtirish zarurati kuchayib borayotgan bir paytda bunday taqqosiy tadqiqotlar alohida qimmatga ega.

Ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi — Berdyaev va al-Ghazaliy merosini tizimli ravishda solishtirish orqali dinning erkin fikrlash bilan uyg'unlashuv mexanizmlarini aniqlash, ularning g'oyalaridagi umumiy va xos jihatlarni ochib berish hamda zamonaviy falsafa va dinshunoslik uchun amaliy xulosalar chiqarishdan iborat. Maqola shu maqsadda quyidagi masalalarni ko'rib chiqadi: mutafakkirlarning hayotiy va ijodiy konteksti, ularning erkinlik va e'tiqod haqidagi asosiy konsepsiyalari, taqqosiy tahlil va zamonaviy ahamiyati.

Din va xo'rfikrlik muammosi hech qachon yakunlanmaydigan, doimiy ochiq savol bo'lib qoladi. Berdyaev va al-Ghazaliy kabi buyuk fikr egalari bu savolga o'z davrlarida javob izlaganlar. Ularning merosini o'rganish orqali biz nafaqat o'tmishni anglaymiz, balki kelajakdagi ruhiy va madaniy rivojlanish yo'llarini ham aniqroq ko'rishimiz mumkin.

Asosiy qism. N.A. Berdyaevning din va xo'rfikrlik haqidagi qarashlari

Nikolay Aleksandrovich Berdyaev rus falsafiy tafakkurining eng yorqin namoyandalaridan biri sifatida XX asr boshidagi “kumush davr”ning yetakchi shaxslaridan hisoblanadi. Uning falsafasining markaziy tushunchasi — erkinlik (svoboda) bo'lib, u buni nafaqat siyosiy yoki ijtimoiy kategoriya, balki ontologik va metafizik asos sifatida talqin etadi. Berdyaev uchun erkinlik Xudodan ham oldingi, “bevosita asossiz asos” (bespochvennaya osnova) hisoblanadi. U erkinlikni “hech narsadan kelib chiqmaydigan va hech narsaga bo'ysunmaydigan” tamoyil deb ataydi. Bu g'oya uning butun dunyoqarashini belgilab beradi.

Berdyaev dinni erkinlik dini sifatida ko'radi. Uning fikricha, haqiqiy Xristianlik insonning ichki ruhiy erkinligini rag'batlantiradi va har qanday tashqi majburiyotga qarshi turadi. U “Buyuk inkvizitor” (Dostoevskiyning “Aka-ukalar Karamazov” asaridagi obraz) ni tanqid qilib, cherkovning tashqi hokimiyati va dogmalar orqali inson erkinligini cheklashini keskin qoralaydi. Berdyaevning nazarida, Xudo insonni erkin mavjudot sifatida yaratgan, shuning uchun din ham majburiy itoatkorlik emas, balki ijodiy erkinlik va shaxsiy tajriba bo'lishi kerak.

Xo‘rfikrlik (erkin fikrlash) Berdyaev falsafasida markaziy o‘rin tutadi. U xo‘rfikrlikni ruhiy o‘shishning zaruriy sharti deb biladi. Inson faqat erkin fikrlash orqali haqiqatga erishishi mumkin. Berdyaev Xristianlikni “ijod dini” deb atab, uni najot dini (qutqarilish)dan farqlaydi. Najot dini o‘tmishga qaratilgan bo‘lsa, ijod dini kelajakka, insonning Xudo bilan birgalikdagi ijodkorligiga yo‘naltirilgan. Bu yerda xo‘rfikrlik ijodkorlikning asosiy shakli sifatida namoyon bo‘ladi.

Berdyaev erkinlikni tragik deb hisoblaydi. Erkinlik yaxshilik va yomonlik tanlovini beradi, shuning uchun u azob va mas‘uliyat bilan bog‘liq. Lekin aynan shu tragizm insonni haqiqiy shaxs (lichnost) ga aylantiradi. U kommunizm va materializmni tanqid qilib, ularning inson erkinligini yo‘q qilishini ko‘rsatadi. Din esa, aksincha, insonning cheksiz erkinligini ochib berishi kerak.

Shunday qilib, Berdyaevning qarashlarida din va xo‘rfikrlik bir-birini to‘ldiruvchi, bir-biriga zid bo‘lmagan tushunchalardir. Din erkinliksiz bo‘lmaydi, xo‘rfikrlik esa haqiqiy diniy tajribaning sharti hisoblanadi.

Abu Hamid al-Ghazaliyning din va xo‘rfikrlik haqidagi qarashlari

Abu Hamid Muhammad al-Ghazaliy (1058–1111) islomiy o‘rta asr mutafakkirligining eng buyuk arboblardan biri bo‘lib, uning ta’siri bugungi kungacha saqlanib qolgan. Uning asosiy hissasi — aql va vahiy (ilohiy ochilish) munosabatini chuqur tahlil qilishdir. Al-Ghazaliy “Tahafut al-falasifa” (“Falsafachilarning o‘ziga qarshi isboti”) asarida o‘z davridagi yunoncha falsafa (ayniqsa, Ibn Sino va al-Farobiyning Aristotelizmiga asoslangan g‘oyalari) ni tanqid qilgan.

Al-Ghazaliy aqlni muhim vosita sifatida qabul qiladi, ammo uni cheklangan deb biladi. Aql tabiiy fanlar, mantiq va kundalik hayot masalalarida foydali bo‘lsa-da, ilohiy haqiqatlar (Xudoning mohiyati, oxirat, qayta tirilish) ni to‘liq anglashga qodir emas. Bu masalalarda vahiy ustunlikka ega. U aqlni vahiy xizmatida bo‘lishi shartligini ta’kidlaydi. Aql vahiyga zid kelganda, u xato qilgan bo‘ladi.

Al-Ghazaliyning epistemologiyasida bilimning darajalari mavjud: pastki daraja — sezgi va tajriba, o‘rta daraja — aql va mantiq, yuqori daraja — ilohiy nur (ma’rifat) va vahiy orqali erishiladigan gnosis. “Ihya ulum ad-din” (“Diniy fanlarni jonlantirish”) asarida u ilmiy bilimlarni diniy axloq va ruhiy poklanish bilan birlashtirishga harakat qiladi. Uning fikricha, haqiqiy ilm — bu nafaqat nazariy bilim, balki amaliy e’tiqod va yurak pokligi (tasavvuf) dir.

Xo‘rfikrlikka (erkin fikrlashga) munosabati murakkab. Al-Ghazaliy falsafiy erkin fikrlashni rad etmaydi, lekin uni vahiy chegarasida saqlashni talab qiladi. U “falsafachilar” ning ba’zi g‘oyalarini (masalan, olamning abadiyligi, Xudoning alohida narsalarni bilmasligi) kufur deb baholagan. Shu bilan birga, u mantiq va tabiiy fanlarni o‘rganishni qo‘llab-quvvatlagan. Uning tanqidi ko‘r-ko‘rona emas, balki ichki falsafiy usullar bilan amalga oshirilgan.

Al-Ghazaliy uchun din — bu butun hayotni qamrab oluvchi tizim. Xo‘rfikrlik esa dini kuchaytiruvchi, ammo uni buzmasligi kerak bo‘lgan vositadir. U skeptitsizm va shubhadan o‘tib, tasavvuf orqali ruhiy ishonchga erishgan.

Berdyayev va al-Ghazaliy qarashlarining taqqosiy tahlili

Ikki mutafakkirning qarashlarida bir qator o‘xshashliklar mavjud. Birinchidan, ikkalasi ham e‘tiqod (iman) ning aql ustidan ustunligini tan oladi. Berdyayev uchun bu erkin ruhiy tajriba shaklida, al-Ghazaliy uchun esa vahiy va ma‘rifat shaklida namoyon bo‘ladi. Ikkinchidan, ikkalasi ham aqlni butunlay inkor etmaydi: Berdyayev uni ijodiy erkinlik vositasi deb bilsa, al-Ghazaliy mantiqiy vosita sifatida qadrlaydi. Uchinchidan, ikkalasida ham ruhiy poklanish va shaxsiy tajriba muhim o‘rin tutadi.

Farqlar esa quyidagilardan iborat:

1. Erkinlik tushunchasi: Berdyayev erkinlikni radikal va ontologik asos deb biladi, hatto Xudodan ham oldingi. Bu erkinlik tragik xususiyatga ega va insonning Xudo bilan birgalikdagi ijodini talab qiladi. Al-Ghazaliy uchun erkinlik — vahiy va ilohiy qonunga itoatkorlik doirasidagi erkinlik. U jamoaviy (umma) va shariat chegaralarini muhim deb hisoblaydi.
2. Din va falsafa munosabati: Berdyayev Xristianlikni falsafaga ochiq, ijodiy din sifatida ko‘radi va cherkov dogmalarini tanqid qiladi. Al-Ghazaliy esa falsafani vahiyga bo‘ysundiradi va uning chegaralarini aniq belgilaydi.
3. Individualizm va jamoaviylik: Berdyayevning yondashuvi keskin individualistik bo‘lib, shaxs erkinligini birinchi o‘ringa qo‘yadi. Al-Ghazaliy esa shaxsiy ma‘rifatni umma va an‘ana bilan uyg‘unlashtiradi.

Bu farqlar ikki xil tsivilizatsiya — G‘arbiy Xristian (existential) va Islomiy (vahiy markazli) tafakkurining xususiyatlarini aks ettiradi. Shu bilan birga, ularning umumiy nuqtalari zamonaviy interdin va madaniy dialog uchun asos bo‘la oladi.

Xulosa. Nikolay Aleksandrovich Berdyayev va Abu Hamid al-Ghazaliy kabi turli madaniy va tarixiy davrlarga mansub buyuk mutafakkirlarning din va xo‘rfikrlik masalasiga oid qarashlarini taqqosiy tahlil qilish orqali shuni aniqlash mumkinki, bu muammo insoniyat tafakkurida doimiy va murakkab xarakterga ega. Berdyayev dini erkinlik va ijodiy shaxsiy tajribaning asosi sifatida talqin etib, xo‘rfikrlikni xristianlikning tabiiy va zaruriy qismi deb hisoblaydi. U erkinlikni ontologik asos, hatto Xudodan ham ustun tamoyil sifatida ko‘radi. Al-Ghazaliy esa aqlni muhim vosita deb qabul qilgan holda, uni vahiy va ilohiy ochilish xizmatiga bo‘ysundiradi. Uning nazarida, haqiqiy bilim ruhiy poklanish va ma‘rifat orqali erishiladi.

Taqqoslash natijasida ikki mutafakkir o‘rtasida muhim o‘xshashliklar mavjudligi aniqlandi: ikkalasi ham e‘tiqodning aql ustidan ustunligini tan oladi, ruhiy tajribani qadrlaydi va aqlni butunlay rad etmaydi. Shu bilan birga, keskin farqlar ham kuzatiladi. Berdyayevning radikal individualistik erkinlik konsepsiyasi al-Ghazaliyning vahiy markazli va jamoaviy yo‘naltirilgan yondashuvidan farq qiladi. Birinchisi erkinlikni

tragik va ijodiy kuch sifatida ko'rsa, ikkinchisi uni ilohiy qonun doirasida cheklangan erkinlik deb tushunadi.

Ushbu taqqosiy tahlil shuni ko'rsatadiki, din va xo'rfikrlik o'rtasidagi munosabat mutlaq zidlik emas, balki murakkab dialektik uyg'unlikka ega bo'lishi mumkin. Zamonaviy globallashgan dunyoda, sekulyarizm va diniy fundamentalizm o'rtasidagi keskinlik kuchayib borayotgan sharoitda Berdyaev va al-Ghazaliy merosi madaniylararo dialog, diniy bag'rikenglik va ruhiy erkinlikni rivojlantirish uchun muhim nazariy asos bo'lib xizmat qilishi mumkin. Ularning g'oyalari insoniyatni nafaqat o'tmishni tushunishga, balki kelajakda ham ma'naviy va intellektual rivojlanish yo'llarini topishga yordam beradi.

ADABIYOTLAR

1. Berdyaev N.A. *Filosofiya svobody*. – M.: Pravda, 1989. – 288 s.
2. Berdyaev N.A. *Smysl tvorchestva*. – M.: AST, 2004. – 448 s.
3. Berdyaev N.A. *O naznachanii cheloveka*. – M.: Respublika, 1993. – 383 s.
4. Al-Ghazali. *Tahafut al-falasifa (Falsafachilarning o'ziga qarshi isboti)*. – Beirut: Dar al-Ma'arif, 2001.
5. Al-Ghazali. *Ihya ulum ad-din (Diniy fanlarni jonlantirish)*. – 4 jildlik. – Damashq: Dar al-Fikr, 1990.
6. Гаффоров Н. *Исламская философия: аль-Газали и его эпоха*. – Ташкент: Фан, 2008. – 312 с.
7. Зеньковский В.В. *История русской философии*. Т. 2. – Париж: YMCA-Press, 1989.
8. Watt W.M. *The Faith and Practice of al-Ghazali*. – London: George Allen & Unwin, 1953.
9. Williams R. *The Wound of Knowledge: Christian Spirituality from the New Testament to St. John of the Cross*. – London: Darton, Longman & Todd, 1979.
10. Лосский Н.О. *История русской философии*. – М.: Советский писатель, 1991.
11. Frank S.L. *Realnost i chelovek*. – M.: Respublika, 1997.
12. Ormsby E. *Ghazali: The Revival of Islam*. – Oxford: Oneworld Publications, 2007.
13. Бердяев Н.А. *Самопознание*. – М.: Книга, 1991. – 336 с.
14. al-Ghazali. *Deliverance from Error (al-Munqidh min al-dalal)*. – Louisville: Fons Vitae, 2000.